

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

І. Спасибо-Фатеева, доктор юридичних наук, член-кореспондент Академії правових наук України

Форми права власності

Термін «форми власності», що часто вживався за радянських часів, майже не фігурує нині у правничому лексиконі і поступово зникає із законодавчих актів. Правда, ще трапляються вирази на взірець: «організації різних форм власності», «майно, що належить до різних форм власності» тощо. Тим не менше сутність цих та подібних виразів полягає в означенні того, що відмінності між різними власниками відсутні, вони всі рівні. Такий підхід закріплено й у Конституції України, в якій наголошується на рівності всіх власників. У свою чергу, це прокладає шлях до розуміння єдиного інституту права власності безвідносно до правосуб'єктності його носіїв. Тому вживання терміна «форми власності» у законодавстві є юридично незначущим і не тягне за собою встановлення розбіжностей у змісті права власності різних власників. Цим і обумовлено те, що форми власності в ЦК не врегульовуються, а щодо цього терміна склалося устояне бачення як до економічної, а не правової категорії¹. У протилежному твердженні, на підтримку якого часто палко лунають неправові аргументи, можна вбачити або ідеологізоване, політекономічне трактування власності (насамперед приватної), або заклик до кваліфікації системності відношень власності, що неодмінно вимагає її поділу на типи, форми та види.

Відтак, стає зрозумілим, що залежно від того, якої позиції додержуватися щодо бачення відносин власності, відвертатиметься або підтримуватиметься існування різних її форм. Перша позиція пропонує монолітне поняття власності, єдине і нероздільне для всіх власників з однаковим правовим режимом їх права. За другою, навпаки —

¹ Цивільне право України: Академічний курс : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина : підручник / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – К., 2003. – С. 274; Соловьев, А. Н. Право собственности профессиональных союзов / А. Н. Соловьев. – Харьков, 2003. – С. 30 та ін.

відстоюється плюралістична модель власності з різними правовими режимами і, як наслідок, з цього логічно слідує висновок про наявність форм власності, адже змісту без відповідної форми бути не може¹.

Водночас системність у відносинах власності полягає у виділенні прибічниками цього погляду не лише форм, а й типів та видів власності. Названі поняття складають певну тріаду, хоча між ними відсутнє чітке розмежування та взаємоузгодженість.

Термін «типи власності» ані в Конституції України, ані в ЦК не вживається.

Про форми власності в Конституції зазначається в такому контексті: Кабінет Міністрів України забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності (ст. 116). ЦК уникає подібних виразів.

Термін «види власності» в ЦК вживається, але не настільки послідовно, щоб зробити висновок про сутність цього поняття та його співвідношення з поняттям форм власності. Так, у ч. 1 ст. 316 ЦК міститься вираз про довірчу власність як особливий вид права власності. Водночас те, які ще види права власності існують, у ЦК — не встановлюється. У статті 355 ЦК йдеться про види спільної власності — часткову та сумісну; тобто поділу на види піддане не право власності, а право спільної власності. Втім, як у такому разі розцінювати вищу за класифікацією категорію — спільну власність (як форму чи тип власності), незрозуміло.

Із названих фрагментарних випадків вживання у законодавстві термінів важко виявити сутність типу, форми та виду права власності і співвіднести їх між собою. Не можна виявити струнку структуру відносин власності за запропонованими підходами і з наукових праць. Так, найвищим рівнем узагальнення іноді вважається тип власності, нижчим — вид і останнім — форма. Але пропонується й інша побудова: «тип — форма — вид». Існує й дволанкова структура: «форма — вид» або «тип — форма» чи «тип — вид». Не виключається і такий поділ, як «форма — вид — підвид».

Це само по собі свідчить про надто спірне бачення системності у відносинах власності, адже відсутнє навіть розуміння кожного з елементів цієї системи та їх співвідношення. Втім такий висновок хоча й є очевидним, але не знімає напруження в дискусії стосовно не тільки форм власності, а й її типів та видів. Тому варто розібратися з цими

¹ Див.: Єрмоленко, В. Категорія «форма права власності»: теоретико-методологічні засади обґрунтування / В. Єрмоленко // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 12. – С. 5.

поняттями, встановивши критерій для структурування права власності. Це питання також є не легким, і це об'єктивно так, оскільки хиткість системності відносин власності саме й обумовлена відсутністю опрацьованості критеріїв для її внутрішніх градацій. Складається враження, що пропозиції про ті чи інші структурні елементи (типи, види, форми) відносин власності не ґрунтуються на чітких критеріях. Очевидно, це й є підставою руйнівності пропонованого системного бачення відносин власності — як їх не конструюєш, вони не складаються в орнамент, а краще, що може з цього вийти, — це дитячий калейдоскоп з його випадково складеними картинками.

Тим не менш зробимо спробу виявити той критерій, який логічно задовольнив би найоптимальніший поділ власності на складові (поки не називатимемо їх ані типами, ані видами, ані формами). З наукових праць та аналізу нормативно-правових актів можна визначити такі критерії, завдяки яким пропонується той чи інший поділ права власності: суб'єкти права власності, зв'язок між суб'єктом та об'єктом права власності, призначення об'єкта, присвоєння, інтерес.

- Саме суб'єктний критерій часто дозволяє стверджувати про приватну, державну та комунальну власність, тобто позначати таку структуру власності, яка складається з указаних вище елементів. Втім слід вказати і на допустимість поєднання майна різних суб'єктів зі створенням так званої змішаної власності на відміну від власності «чистої» форми або виду. Хоча термін «змішана власність» і вживається в українському законодавстві, але без пояснень того, чи є вона однопорядковою з приватною, державною та комунальною власністю, чи це синтетично створена власність, за якою не стоїть окремий правовий режим, властивий праву власності.

Ці питання є важливими, але, як правило, вони залишаються без відповіді. Так, важко з'ясувати те, який правовий режим матиме майно, передане учасниками товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) як вклади — змішаної власності або приватної власності. Адже воно сформувалося внаслідок об'єднання майна різних власників (приватних, держави та територіальних громад), однак право на це майно належить створеному цими власниками ТОВ, яке стає власником. Причому його власність позначена в ЦК і ГК як приватна.

З цього неодмінно слідує й інше питання: чи існує відмінність у правовому режимі майна ТОВ, створеного лише приватними особами та заснованого на змішаній власності різних суб'єктів? З одного боку,

відмінностей мовби і не вбачається, а з другого — господарське, податкове та інше публічне законодавство містить особливе регулювання тих чи інших відносин із участю товариств, у майні яких є державна або комунальна частка. Загальновідомою є й залишається проблема правового режиму майна АТ, сто відсотків акцій в яких належить державі або створених у ході корпоратизації чи приватизації. Принаймні ст. 1 Закону України «Про акціонерні товариства» позначає на відмінності цих товариств, виводячи їх зі сфери свого правового регулювання.

Із вказаних питань автоматично слідує ціла низка додаткових: скільки часу існуватимуть відмінності між правовим режимом майна цих господарських товариств? Який відсоток наявності частки публічної власності в статутному капіталі товариств визначає зміну правового режиму майна цього товариства? Де слід врегулювати ці особливості правового режиму? Чи слід розрізняти приватну власність товариств з участю держави або територіальних громад та приватну власність таких же товариств без участі публічного елемента та ін.?

Останнім часом є загальноживаним термін «державно-приватне партнерство», що вимагає адекватної форми співіснування власності різних суб'єктів цього права. Уведення в оборот термінології з правовим окрасом, але змістовною насамперед економічною відмінністю породжує неподолані складнощі. Унаслідок цього економічні уявлення про такий феномен розвиваються без врахування правових конструкцій, в які вони мають бути втілені, і вступають із ними у конфлікт. Це завадить і подальшому розвитку економічно обґрунтованого явища, але водночас вимагає правового осмислення та змін у правовому регулюванні відносин, що складаються. Часові рамки, у межах яких це відбувається, стримують розвиток відносин і це негативно відбивається на реаліях.

• У розвиток позначеного вище суб'єктного критерію набуває значення і зв'язок між суб'єктом та об'єктом права власності, що також вносить деякі корективи при усвідомленні правовласницьких явищ. Зазначений зв'язок може бути безпосереднім чи опосередкованим — тоді йдеться про індивідуалізовану (персоніфіковану) та асоційовану власність. Тобто завдяки наявності безпосереднього правового зв'язку між особою та майном, яке їй належить, ця особа здійснює повною мірою класично відому тріаду правомочностей власника, власними діями впливає на об'єкт, діючи своєю владою та у своєму інтересі. Нічого подібного не відбувається при асоційованій власності, коли між

особою та майном (яке, до речі, належить не лише і не стільки їй, а всім особам і одночасно нікому з них конкретно) складається опосередкований зв'язок. Таке бачення панує в економічній науці. Правова ж наука відвертає і його, зважаючи лише на те, що схема економічних відносин набуває у правовій площині спрощення. Унаслідок цього складаються практично такі самі відносини за типом «один суб'єкт — один об'єкт», адже суб'єктом права власності буде не чисельне угруповання власників, що об'єднали своє майно, а створена ними організація — юридична особа. З цим слід безумовно погодитися, але відносини цього рівня тим не менш відрізняються від відносин власності першого, простішого рівня, оскільки особи, які передали своє майно створюваній ними організації, безпосередній зв'язок з ним втратили. Вони не можуть як звичайні власники ані володіти, ані користуватися, ані розпоряджатися ним. Та й власниками (співвласниками) цього майна вони не є. Тим не менш вони здійснюють на нього вплив опосередковано — через створювані ними органи юридичної особи. Крім того, вони набувають заміників прав на те майно, яке передано ними до організації, — це так звані корпоративні права, або права на частку в статутному капіталі, або акції.

• Присвоєння як критерій поділу власності бере свої витoki так само в економічній площині. При суспільному присвоєнні виникає публічна власність, при приватному — приватна власність. Суспільне присвоєння буває різного рівня — майно належатиме всьому українському народу, державі або територіальним громадам. Не загострюючи цей аспект, який потребує окремої дискусії, варто відмітити, що в такому підході є сенс. Водночас постає також безліч питань щодо того, чи є публічна власність такою ж правовою категорією, як і приватна власність, і наскільки для неї прийнятним є те правове регулювання, яке надається в ЦК відносинам приватної власності. Недаремно законодавець фактично лише позначив державу та територіальні громади як суб'єкти права власності, але не врегулював у ЦК відносини власності, що складаються за їх участю. Істотно різниться й регулювання з приводу управління державною власністю в публічному законі («Про управління об'єктами державної власності»), яке навіть термінологічно не схоже з цивілістичними відносинами.

Трохи знято напругу навколо колективної власності, яка усталено з радянських часів сприймалася як втілення колективного присвоєння майна. Поступово настало усвідомлення хибності цього погляду, і навіть такий «бастіон» збереження застарілих правових конструкцій, як

ГК, вже поступився досить великим шматком колективної власності, визнавши врешті-решт, що господарські товариства є приватними власниками. Натомість у цьому кодексі ще зберігаються такі «редути» колективної власності, як окремі види підприємств (гл. 10 ГК). Слід сподіватися, що й їх найближчим часом вже не існуватиме.

- Тісно пов'язаним із попереднім критерієм є інтерес, який покладено в основу розмежування приватної власності, суб'єктами якої виступають приватні особи (фізичні та юридичні) та яка покликана задовольняти виключно їх інтереси, і публічної власності, яка служить суспільному інтересу.

- Призначення також фігурує як критерій поділу власності, що правда, не настільки яскраво і не так переконливо, як попередні критерії. Виокремлюють власність для особистого використання (індивідуальна, сімейна власність), для підприємницької та іншої суспільно корисної діяльності (приватна власність), для потреб держави та суспільства в цілому або його окремих складових (державна та комунальна власність).

Можливе існування й інших критеріїв, але й наведені свідчать про їх еkleктичність, що неминуче приводить до абсолютно різноманітних уявлень про систему права власності. Передусім примітно те, що не визначається єдності критеріїв поділу власності. Крім того, якщо вести мову про такий поділ, то немає ясності у тому, як це право поділяється — чи на типи, чи на види, чи на форми або на всі разом у певній відповідності.

Запропоновано як бачення взаємодії двох типів (або форм) власності — публічної та приватної¹, так і більш розгалуженої системи з дрібнішими складовими. Так, у рамках кожного з двох типів/форм власності (публічної та приватної) вбачаються різні їх форми/типи. Якщо брати за ієрархію поділ власності на типи — форми — види, то формами публічної власності як типу власності називаються державна та комунальна власність, а формами приватної власності — власність фізичних та юридичних осіб. Деяко ускладнює цю схему введення до неї третього типу власності — суспільної. Тоді виходить, що є три типи власності — приватна, публічна (державна) та суспільна, до

¹ Є. А. Суханов вважає, що ніяких інших форм власності, крім приватної та публічної, насправді не існує, іншу думку слід вважати «результатом недорозуміння, оснований на идеологизированной, политэкономической трактовке частной собственности» (Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1998. – Т. 1. – С. 484).

якої відносять власність народу України, територіальних громад та громадських організацій.

Найпоширенішим є поділ власності на форми залежно від суб'єктів права власності, але це не виключає інших класифікацій права власності на різні види та підвиди¹. Так, як види приватної власності пропонуються власність фізичних осіб та власність юридичних осіб. Остання ж поділяється на підвиди — приватну власність різних господарських товариств (ТОВ, АТ, повних, командитних), виробничих кооперативів, споживчих кооперативів, громадських та релігійних організацій тощо. При цьому додається, що поділ права власності на форми, види та підвиди можна проводити й за іншими критеріями, якщо це дозволяє виявити особливості відповідного виду й підвиду права власності².

Інше системне бачення права власності виходить, якщо виокремлюється колективна (спільна, комунальна та власність громадських організацій) та персоніфікована (приватна власність юридичних та фізичних осіб та державна) типи власності. Певною модифікацією цього бачення є твердження про індивідуалізовану та асоційовану власність. Перша аналогічна персоніфікованій за попередньою класифікацією, а друга становить корпоративну або акціонерну власність.

Втім, найпоширенішою залишається точка зору про приватну, державну і комунальну форми власності та довірчу власність як її вид і про види спільної власності — часткову та сумісну.

Ураховуючи неподолані суперечності такої «системи», вивести її в завершеному та узгодженому вигляді навряд чи вдасться. Але попри звинувачення у непереконливості аргументів про спростування погляду на власність як системне явище, спробуємо це зробити. Отже, виходячи з усієї гами пропозицій та різноманітних підходів, вбачається таке компонування структури права власності, якою враховується певна ієрархія між типами, формами та видами права власності:

типамі права власності є публічна та приватна власність;

формами — у рамках публічного типу — власність Українського народу, державна та комунальна, у рамках приватного типу — власність юридичних та фізичних осіб;

видами — у рамках кожної з форм:

¹ Чигир, В. Ф. Общие положения о праве собственности / В. Ф. Чигир // База данных «Консультант Плюс».

² Ермишин, П. Г. Основы экономической теории [Электронный ресурс]: (курс лекций) / П. Г. Ермишин. – Режим доступа: <http://www.aup.ru/books/m63/>.

види державної власності — власність держави Україна, іноземних держав, державного утворення — АРК;

види комунальної власності — власність територіальної громади села, селища, міста, району в місті;

види приватної власності фізичних осіб — громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства;

види приватної власності юридичних осіб — товариств та установ. Можливим є виділення підвидів приватної власності товариств підприємницьких та непідприємницьких, а в їх межах — ще дрібніша класифікація власності кожного з видів підприємницьких товариств (господарських та виробничих кооперативів).

Така схема власності здається найоптимальнішою і такою, що вміщує переважну більшість поглядів вчених — прибічників структурування відносин власності, але вона не є бездоганною. Передусім її руйнує визначення в ЦК окремого виду власності — довірчої власності. Крім того, існує й погляд на поділ права власності на речове та інтелектуальну власність. Така точка зору, попри вказівку, що міститься в ч. 1 ст. 419 ЦК, якою «розводяться» в різні боки ці права, має право на існування завдяки пропріетарній теорії, покладеній в основу регулювання відносин інтелектуальної власності.

Наведений аналіз бачення системності права власності з наявністю певної структурованості дозволяє стверджувати про неподолані перешкоди для цього та і взагалі — зайвисть подібної структури.

Антиподом цього є бачення права власності як несистемної правової категорії — єдиної і неподільної. На додаток до цього існує висловлення про те, що право власності — це виключно право приватної власності, адже так звана публічна власність не являє собою взагалі правову категорію власності. З цим можна було б цілком погодитися. Проте різниця в суб'єктному складі права власності очевидна, а плутанина з приводу системності цього права не усуває необхідності відповіді на питання про наявність або відсутність різного правового режиму права власності цих суб'єктів. До того ж вживання терміна «право власності» стосовно українського народу, держави, територіальних громад і заперечення того, що це право не є за своєю сутністю правом власності, не витримує критики. Таких випадків, коли термінологічно об'єднуються різні правові явища, чимало — крім публічної власності, це і корпоративна, й інтелектуальна власність. По суті, й довірча власність не являє собою те право власності, яке має речову природу і не може існувати в режимі довірчої власності, відомої англійському праву. Тоді виходить, що на-

буває обертів тенденція, яку слід осмислити і запропонувати інше бачення відносин власності, ніж те, що складалося протягом явно спрощених відносин до ХХ ст.

Дійсність доводить, що, як правильно зазначив Я. А. Канторович, «самая форма собственности изменилась до неузнаваемости. Первоначально, как указывает Гирке¹... собственность была правом, не отделенным от вещей, — это была захваченная или обрабатываемая человеком земля, имущество, имеющийся предмет. Современная собственность сделалась безличной и безвещной»¹. Величезне майно, що належить корпораціям, які являють собою фікцію особи та здійснюють своє панування над речами поза конкретним фактичним триманням цього майна, у правовому розумінні зазнає істотної трансформації.

Крім того, існує масив відмінностей між власниками-фізичними особами (а також і юридичними, якщо навіть абстрагуватися від вищезазначеного про трансформацію відносин власності в корпораціях) та публічними власниками. Українським законодавством встановлюються особливості набуття та припинення права власності на майно різними категоріями суб'єктів — приватними особами та публічними утвореннями. Неможливо відвертати й особливості здійснення тими чи іншими суб'єктами своїх прав — чи то буде приватна фізична особа по відношенню до речей, чи до корпоративних прав, чи то юридична особа, чи держава або територіальна громада, — відмінності наявні. Суб'єкти права приватної власності не можуть набути майно шляхом реквізиції або конфіскації, а держава і територіальні громади — за набувальною давністю. Проте останні набувають у власність безхазяйне майно.

Отже, специфіка права власності різних суб'єктів є, але вона не має приводити до встановлення різноманітних класифікацій права власності на форми, а також на типи та види. Адже наявність форм власності мала б свідчити про існування різних правових режимів власності, які встановлюються для різних власників. Відтак, сутність форми полягає у встановленні певних обмежень або, навпаки, переваг для тих чи інших суб'єктів — носіїв права власності: або держави, або територіальних громад, або приватних осіб — фізичних чи юридичних. Так, Ю. К. Толстой не вбачає в цьому жодного протиріччя і прямо зазначає, що «в зависимости от того, к какой форме и к какому виду относится право собственности, принадлежащее тому или иному конкретному лицу, определяется... и спектр тех возможностей,

¹ Канторович, Я. А. Основные идеи гражданского права / Я. А. Канторович. — Харьков, 1927. — С. 18, 19.

котóryми в отношении указанного имущества располагает его собственник»¹.

Однак такий погляд не відповідає Конституції України. Тому від традиційного з радянських часів підходу до закріплення різних форм власності слід якнайшвидше позбавитися. Та й взагалі, власність вимагає перегляду як категорія не лише приватного, а й публічного права з врахуванням специфіки одноосібної та спільної власності², корпоративної³ та публічної тощо.

¹ Толстой, Ю. К. К учению о праве собственности / Ю. К. Толстой // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 22.

² Харченко, Г. Г. Проблемні питання права власності в Україні / Г. Г. Харченко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2007. – № 1. – С. 173.

³ Спасибо-Фатеева, И. В. Об инновациях собственности / И. В. Спасибо-Фатеева // Юрид. практика. – 2007. – № 39. – С. 1, 20, 21.